

МОРАЛЬНА РЕФЛЕКСІЯ У СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У даній статті за шкалою Л. Виготського та духовно-моральними цінностями, що культивуються в суспільстві та Церкві, зокрема визначається специфіка моральної рефлексії молодшого школяра, нормативи його християнської поведінки. Думка автора полягає в тому, що саме в юному віці дитина через спілкування з дорослими засвоює християнські моральні норми поведінки, соціалізується, формується як особистість. Стаття побудована на теоретичному аналізі двох типів рефлексії у молодших школярів: світської та релігійної.

Ключові слова: моральна рефлексія, школяр, особистість, структура, нормативи поведінки, спілкування, християнський світогляд.

In this article, the specifics of the moral reflection of a primary school student and the norms of his or her Christian behavior are determined by L. Vygotsky's scale and the spiritual and moral values cultivated in society and the Church. The author's opinion is that it is at a young age that a child, through communication with adults, learns Christian moral norms of behavior, socializes, and forms as a person. The article is based on the theoretical analysis of two types of reflection in primary school children: secular and religious.

Key words: moral reflection, schoolchild, personality, structure, norms of behavior, communication, Christian worldview.

Актуальність проблеми. До молодшого шкільного віку (зріле дитинство, 1–4 класи), за класифікацією Виготського-Ельконіна, ми відносимо дітей від 6/7 до 10/11 років.

Зазначимо, що рефлексія як механізм формується значно пізніше, ніж ідентифікація. Якщо до ідентифікації дитина виявляє здатність з раннього віку, то початки рефлексії виникають лише у дитини дошкільного віку, а як новоутворення особистості, вона розвивається у молодших школярів. Молодший шкільний вік є найсприятливішим періодом для морального розвитку дитини. В цьому віці дитина засвоює багато предметних дій, вивчає способи використання предметів, що формує її як носія суспільного способу виконання дій, взірця, з яким потрібно себе порівнювати¹. Вона пильно приглядається до світу дорослих, починає виокремлювати в ньому взаємини між людьми, відкриває закони (норми поведінки), за якими відбувається їх взаємодія. Засвоєння нормативів поведінки віруючої дитини має першочергове значення для розвитку її особистості як потенційного члена Церкви. У молодшому шкільному віці вона через спілкування з віруючими дорослими і дітьми іншого віку та орієнтується на християнські цінності, засвоює норми і правила поведінки: поступово починає розуміти й усвідомлювати їх значення для духовного розвитку; у спілкуванні з іншими людьми виробляє навички поведінки в Церкві та суспільстві; проймається певним емоційним ставленням до норм поведінки християнина. Молодшого школяра все більше цікавлять стосунки між людьми та Богом і сенс духовної праці. Виконуючи певні ролі, дитина вчиться діяти відповідно до прийнятих у християнському середовищі моральних норм. Для бачення процесу підготовки дитини до дорослого життя якраз потрібно досліджувати і актуалізувати цю проблему, особливо для повноцінного розвитку Церкви.

Ступінь наукової розробки: вікові особливості рефлексії дітей молодшого шкільного віку досліджували ряд вітчизняних та зарубіжних авторів. До прикладу Е. Еріксон зауважує, що

¹ Павелків Р.В., Цигапало О.П. Дитяча психологія : навч. пос. Київ : Академвидав, 2008. С. 365.

у школярів молодшого шкільного віку формуються такі особисті утворення як почуття соціальної і психологічної компетенції та диференціація своїх можливостей. Вікові особливості психології молодшого школяра досліджувала А. Абрамова, науковець Р. Асаджолі досліджував інструменти психосинтезу цієї вікової категорії, натомість Р. Гібс досліджував процес формування елементів раціонального мислення. Науковці М. Савчин, Л. Василенко досліджували зміну пізнавальної діяльності школярів та їхнього ставлення до себе до оточення та поглядів на світ. Дослідник М. Яров аналізував почуття провини молодших школярів та впливу цієї моральної якості на формування свідомості.

Мета: дослідити, яким чином рефлексують діти молодшого шкільного віку та як у них формуються моральні засади та елементи світогляду.

Виклад основного матеріалу. У сфері моральних понять, суджень, уявлень, діти цієї категорії оволодівають різноманітними аспектами суспільної моральної свідомості².

Усі моральні норми молодших школярів закріплюють його соціальний спосіб поведінки, констатують, що можна, а чого не можна робити (не можна обманювати дорослих, маленьких не можна кривдити тощо). Свідченням сформованості розуміння моральної норми є пояснення дитини, чому її необхідно дотримуватися. Для дітей молодшого шкільного віку важливе значення мають інтереси інших людей. У своєму мовленні вони вживають слова, що позначають моральні якості та їх антиподи (добрий, забіяка, жадібний, чесний, ябеда тощо).

Суб'єктність особистості школяра проявляється на основі рефлексивного усвідомлення себе та своїх можливостей, внутрішніх інтенцій (спрямованості до активності). Це усвідомлення здійснюється у кількох напрямках: 1) себе як тілесного індивіда (соматичне Я); 2) себе як соціальної істоти, як члена соціуму (соціальне Я); 3) себе як індивідуальності, яка має власний психічний світ, не тотожний світу іншої людини (духовно-психічне Я), на основі чого виникає відчуття ідентичності (Я-образ); 4) себе як духовної особи, яка має певний сенс життя, сумління, віру³. Наслідком такого рефлексивного самоусвідомлення є інтенційність як джерело різних форм суб'єктної активності – активності як внутрішньої інтенції, яка визначає спрямованість зусиль суб'єкта (навчання, праця, гра), зміну тенденції. Г.С. Абрамова вбачає витоки морального розвитку в дитячих переживаннях, оскільки в них відбувається зіткнення ідеальної реальності Я-концепції і концепції іншої дитини або людини з її побутовими проявами, персоніфікованими своїми і чужими людьми⁴. Так, у дослідженнях Т.В. Сенько виявлено, що успіх дитини в різних видах діяльності тісно пов'язаний з визнанням однолітків, – це вияв обумовленого ставлення людини до людини⁵. Ми значимо, що у християнському середовищі потрібно успіх дитини оцінювати, покладаючись на дотримання нею християнських цінностей. У яких постаті Ісуса виступає як приклад безумовної любові. Підкреслимо, що успіх, слід заслужити хорошою якістю виконаних завдань, помічених та оцінених однолітками та дорослими, Богом. У регулюванні дорослими успіху дитини автор-дослідник бачить можливість створення сприятливої атмосфери для повноцінного розвитку кожної дитини. Слід зазначити, що релігійне виховання, що починається в молодшому шкільному віці, дає дитині ключове переживання – переживання власної приналежності до конкретної Церкви, стає фундаментом для самовиховання.

З поняттями рефлексія та самосвідомість С.Л. Рубінштейн, наприклад, пов'язував визначення особистості. Він зазначав, що особистість в її бутті та самосвідомості є те, що людина, усвідомлюючи себе як суб'єкт, називає своїм «я». «Я» – це особистість в цілому, в єдності всіх сторін буття, відображена в самосвідомості. Особистістю людина не народжується, нею вона

² Павелків Р.В., Цигапало О.П. Дитяча психологія : навч. пос. Київ : Академвидав, 2008. С. 365.

³ Вікова психологія : навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. Київ: Академвидав, 2011. С. 58.

⁴ Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2008. С. 345.

⁵ Сенько Т.В. Успех и признание в группе. Мн. : Народная асвета, 1991.

стає. Тому, в аспекті аналізу рефлексії дітей молодшого шкільного віку, нам варто її розглядати таким чином: як я себе вів – що я зробив? – ким я став?⁶. У концепції С.Л. Рубінштейна рефлексія передбачає не лише аналіз вчинків і думок дитини, але й реконструкцію та проєктування власного «я», життєвого шляху, життя дитини. Л. Берк стверджує, що існує низка чинників, що суттєво впливає на готовність дитини перейняти суспільні норми. Серед них вона зазначає стиль виховання батьків дитини; характеристики дитини, включно з віком і темпераментом; характеристики батьків; точку зору дитини щодо своїх вчинків та здоровий глузд батьківських вимог⁷. Важливим моментом формування моральних засад і розвитку рефлексії, вважаємо, є сила пояснювальної дисципліни, тобто дисципліни, що мотивує дитину відчувати почуття інших. Такий підхід сприяє формуванню свідомості. Пояснення передбачає вказівку на наслідки, які виникнуть для інших внаслідок неправильної поведінки дитини.

Експерименти свідчать, що діти, які отримували пояснення, демонструють більш соціально поведінку, прихильніше ставляться до інших дітей, частіше співпереживають, виражають вербальне співчуття⁸. Успіх пояснення визначається здатністю дитини формувати активну прихильність моральним нормам⁹. На противагу цьому, дисципліна, що базується на загрозі покарання, породжує високі рівні страху та хвилювання. Це призводить до того, що дитина не здатна чітко і зрозуміло думати, а тим паче оцінити, що їй слід робити в даній ситуації. У вихованні моральних засад варто апелювати до почуття провини, що ґрунтується на співпереживанні (вираження особистої відповідальності та жалю). Пояснення дітям того, що їхня поведінка розчаровує Бога, є вагомим засобом впливу на них без примусу. Водночас, дорослим необхідно допомагати дітям конструктивно звільнитися від почуття провини. Вважається, що значною мірою діти вчать себе морально і засвоюють моральні засади через моделювання – спостереження за дорослими, що демонструють відповідну поведінку та наслідування їх. Як тільки діти отримують моральну реакцію, таку як співчуття або правдивість, підкріплену у вигляді похвали з приводу конкретної дії, то це підвищує її частотність. На готовність дітей до наслідування впливають характерні риси, притаманні таким моделям: доброзичливість і співчуття, компетентність і сила, відповідність між твердженнями і поведінкою¹⁰. Не останню роль у моральному вихованні відіграє критична самооцінка дітей, яка є одним із вагомих факторів встановлення міжособистісних відносин. Вона передбачає самокритику дитини, схильність брати на себе відповідальність за свої помилки та хиби, дотримуватися визнаних моральних норм. Одним із стійких психологічних утворень, що характеризують орієнтацію психологічного простору дитини в системі соціальних норм і правил є самооцінка¹¹. Дослідження самооцінки дітей молодшого шкільного віку показують, що вони виявляють високий рівень рефлексивності в оцінці і самооцінці якостей людини. Вони застосовують правила і норми до оцінки поведінки і якостей конкретної людини і самих себе. Рефлексія молодших школярів здійснюється в координатах людина-Бог, що формує їхнє ставлення до себе й до оточення, погляд на світ, змушує не просто приймати на віру знання від дорослих, а й виробляти власну думку, власні погляди, уявлення про цінності, значущість християнського учіння.

За концепцією Е. Еріксона, у молодшому шкільному віці формуються такі важливі особистісні утворення, як почуття соціальної і психологічної компетенції, а також почуття диференціації своїх можливостей. На його думку, стимулювання в цей період компетентності є важливим

⁶ Савчин М.В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. 203 с.

⁷ Бутківська Т.В. Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 130–137.

⁸ Zahn-Waxler C. Radke-Yarrow M., King R.A. Child rearing and children's prosocial initiations towards victims of distress. *Child Development*. 1979. Vol. 50. P. 319-330.

⁹ Hoffman L.M. Empathy and Moral Development: implications for caring and justice. N.Y.: Cambridge University Press, 2000. 342 p.

¹⁰ Yarrow. M.R., Scott P.M., Waxler C.Z. Learning Concern for Others. *Developmental Psychology*. 1973. Vol. 8. P. 240–260.

¹¹ Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в дитячому віці : монографія. Рівне : Волинські обереги, 2004. 248 с.

фактором формування особистості. У молодшому шкільному віці завдяки всім цим новоутворенням психіка дитина досягає необхідного для навчання в середній школі рівня розвитку. У відповідності з теорією когнітивного розвитку когнітивне дозрівання та суспільний досвід школярів молодшого шкільного віку приводять до успіхів у моральному становленні особистості, від зовнішньої орієнтації на фізичну силу до глибшої оцінки міжособистісних відносин, розвитку соціальних зв'язків тощо. У ході розширення розуміння соціальної взаємодії уявлення дітей про те, що слід робити в тих випадках, коли потреби і бажання суперечать одні одним, змінюється вектор в бік правильніших, ясніших і більш збалансованих вирішень моральних проблем. Нагадаємо, що питанню моральних суджень дітей присвячена рання праця Ж. Піаже (1932 р.)¹², який став засновником наукового напрямку, присвяченому когнітивному розвитку. Дослідник стверджував, що від рівня когнітивного розвитку дитини суттєво залежать моральні судження. Ж. Піаже вивчав моральний розвиток дітей молодшого шкільного віку в контексті дитячих ігор за правилами, тобто розуміння дітьми сутності і природи правил. Молодші школярі, вважав він, граються за правилами, однак не розуміють, що правила є конвенційними (на їхню думку, правила є обов'язковими і непорушними). І лише у віці 11–12 років діти починають розуміти, що правила – соціальні конвенції і тому їх можна змінювати за умови, що з цим погоджуються всі учасники гри. Ж. Піаже вивчав моральні уявлення дітей, провокуючи їх на вирішення проблем справедливості та відповідальності. Ці дослідження згодом продовжив Л. Колберг на матеріалі моральних дилем.

Сучасні дослідження підтверджують думку Піаже про те, що на моральне розуміння впливає когнітивна зрілість, поступове вивільнення з-під контролю дорослих і взаємодія з ровесниками. Слід зауважити, що на моральні роздуми та вчинки впливає низка чинників, серед яких – віра в Бога, ставлення до християнських цінностей, індивідуальні особливості дитини, соціальний досвід, навчання в християнській недільній школі.

Основна частина морально-етичних цінностей закладається в молодшому шкільному віці. Так, Л.В. Долинська та З.В. Огороднійчук зазначають, що зміст читанок для молодших школярів в основному дає можливість для формування різноманітних моральних цінностей. Їхній зміст дозволяє формувати уявлення в учнів про гуманне ставлення до людей, любов до рідного краю, України, уявлення про вірність, сміливість, героїзм.¹³

Молодші школярі вживають терміни, пов'язані з моральними якостями, але далеко не всі учні розуміють їх зміст, далеко не всі ці терміни входять у механізм регуляції поведінки. Так, за опитуванням, 77 % молодших школярів вживає термін чесність, 75 % – доброта, 60 % – сміливість і боягузтво, 50 % – нечесність тощо. Молодші школярі схоплюють і запам'ятовують ці та інші терміни у типових ситуаціях. Але рівень розуміння цих термінів у них ще низький.¹⁴

Моральні норми правил поведінки успішно засвоюються молодшими школярами, коли учитель не тільки розкриває їх зміст, на конкретних прикладах показує, як їх треба виконувати (як вітатися з товаришами, старшими і т.п.), а й ретельно стежить за неухильним виконанням, залучає колектив до участі в контролі за дотриманням правил його членами. Успіх засвоєння учнями цього віку моральних норм і правил поведінки залежить від того, як ставиться вчитель до випадків їх невиконання і якою мірою його підтримують колектив і батьки.

З віком у молодших школярів змінюється співвідношення між позитивною і негативною оцінкою ровесників і себе самих. В оцінюванні своїх ровесників це співвідношення становило у першокласників 2,4:1, а в третьокласників – 1,3:1; в оцінюванні власних якостей воно ставило у першокласників 18:1, а у третьокласників – 8,3:1. З віком молодші школярі поступово стають самокритичнішими. У молодшому шкільному віці зароджуються елементи самооцінок

¹² Піаже Ж. Моральное суждение у ребенка. М. : Академический проект, 2006. 480 с.

¹³ Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2008. С. 146.

¹⁴ Там само.

та оцінок взірців, наслідування. Третьюкласники за цими ознаками поділяються на дві групи. Першу групу становлять школярі, які загалом правильно оцінюють себе і взірець для наслідування. Таких третьокласників нараховується 30 %. Ці діти мають нахил до самовдосконалення, намагаються виробити у собі моральні якості, зокрема чесність, працьовитість тощо. У їхній поведінці проступає прагнення самостійно або ж за допомогою дорослих знаходити і використовувати відомі їм прийоми самовиховання.

У формуванні самооцінки, самокритики та інших проявів самосвідомості учнів важливу роль відіграють стосунки учнів у колективі. Взаємодіючи з членами колективу, школяр порівнює себе з іншими дітьми, учиться об'єктивніше оцінювати свої фізичні й розумові сили, свої якості, знаходячи критерії для об'єктивної оцінки своєї діяльності (М.Й. Боришевський, І.М. Данилюк, Г.О. Карпова та ін.)¹⁵.

Слід пам'ятати, що виховний процес не ізольований, оскільки дитина перебуває, діє в групі чи колективі. Група, що об'єдналася добровільно, є основним провідником соціальних цінностей, групових норм для дітей, що входять до неї. Це – винятково сильний канал впливу на особистість, на формування її ідеалів.

В ієрархії виховання цінностей на перше місце педагоги та психологи сьогодні правомірно ставлять цінності, в основі яких лежить ідея приналежності до народу, до нації (спільність мови, географічних умов, релігійних вірувань, традицій, звичаїв, освіти, мистецтва, літератури тощо). Саме на них формуються такі складові громадянськості, як любов до Батьківщини, добродійність, працелюбність, любов до ближнього. З цих загальних виділяються такі цінності, як Людина, Сім'я, Праця, Знання, Батьківщина, Земля, Мир.

Психологи розрізняють в розвитку моральної свідомості три головні етапи: доморальний рівень, коли дитина виконує встановлені правила, виходячи із егоїстичних уявлень; конвенціональний рівень моралі, що орієнтується на зовнішні норми поведінки; автономний рівень моралі, тобто орієнтацію на внутрішню, автономну систему принципів. Загальну теорію морального розвитку особистості розробив американський психолог Л. Кольберг, який вважав, що еволюція моральної свідомості дитини йде паралельно її розумовому розвитку. Він виокремив три рівні морального розвитку: доморальний (доконвенційний), конвенційний (рольовий конформізм) та постконвенційний (автономної моралі, власних моральних суджень, принципів). Кожний рівень включає по два ступені.

Доморальний рівень (4–10 років) – вчинки визначаються зовнішніми обставинами, а їхня мотивація конформна – уникнути покарання і отримати нагороду.

На першому ступені (гетерономна мораль) судження про вчинок залежить від тієї нагороди або покарання, які можуть статися за даним вчинком. На другому ступені (індивідуалізм) – судження про вчинок виносяться у відповідності з тією користю, яку з нього можна отримати.

Конвенційний рівень (10–13 років) – дитина дотримується умовної ролі, орієнтуючись при цьому на принципи інших людей.

На третьому ступені (конформність у міжособистісних відношеннях) судження ґрунтуються на тому, чи отримає вчинок схвалення інших людей. Дана ситуація «гарного хлопчика і гарної дівчинки» визначається золотим правилом: «Не роби іншим того, чого б не бажав самому собі».

На четвертому ступені судження виносяться відповідно до встановленого порядку, поваги до влади та встановлених нею заходів.

Постконвенційний рівень (приблизно 13 років) – дитина розглядає поведінку, виходячи з власних критеріїв «автономної моралі», що передбачає і високий рівень розумової діяльності¹⁶.

Однак перехід від однієї стадії до іншої складний і суперечливий. Сила моральної свідомості – в категоричності і універсальності основних постулатів. Щоб оволодіти азами

¹⁵ Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2008. С. 149.

¹⁶ Там само. С. 351–352.

моральності, дитина повинна мислити альтернативно: добро, або зло, добре, або погано. Дитина, що не засвоїла елементарних норм моральності як безумовних, категоричних імперативів, не може стати моральною людиною. Але моральність не зводиться до системи заборон і вказівок. Якби не були джерела моральних норм і правил, моральне рішення та пов'язаний з ним ризик і відповідальність можуть бути тільки індивідуальними. Практичне вирішення всякої моральної проблеми пов'язано з конкретною життєвою ситуацією. Почуття обов'язку перед суспільством не знімає особливих обов'язків по відношенню до близьких людей, а орієнтація на спільного іншого не виключає чутливості до думки конкретних інших. Логічним шляхом ці протиріччя не вирішуються.

Моральна позиція розкривається у вчинках і нормується вчинками, особливо важливу роль у становленні єдності знань, переконань та діяльності відіграють конфліктні ситуації. Дитина, яка не була в складних життєвих ситуаціях, ще не знає ні сили свого «Я», ні реальної ієрархії засвоєних ідей і принципів.

Перетворення моральних знань, понять в переконання потребує їх закріплення в системі мотивів поведінки і відповідних їм моральних звичок. Між свідомістю, як потрібно діяти і звичною поведінкою існує протиріччя. Моральний досвід школяра набувається через вправи в поведінці, «гімнастику поведінки», тобто через організовані педагогами повторні дії, вчинки в різних, але подібних життєвих ситуаціях. Знання як елемент свідомості утворюють систему наукових істин, які засвоєні в результаті вивчення індивідом нагромадженого людством соціального досвіду.

Моральні переконання є суб'єктивно значимими для особистості нормами і принципами поведінки, які виступають як внутрішні еталони, мотивуючи вибір і реалізацію вчинків. Моральні переконання виникають у особистості в результаті оволодіння нею суспільних моральних норм, принципів і їх апробації в поведінці. Виховання, навчання в школі та культура впливають на формування моральної рефлексії дітей молодшого шкільного віку. Наприклад, в кібуцах, невеликих однак технологічно-розвинутих сільськогосподарських поселеннях в Ізраїлі, діти вчать керувати своєю громадою вже змалечку. Вже в третьому класі, в ході обговорення моральних конфліктів, вони висловлюють більшу стурбованість суспільними законами і правилами, ніж діти, які виховувались в ізраїльських містах¹⁷.

Моральна рефлексія передбачає моральне виховання, формування моральної культури та моральних норм.

Для дітей молодшого шкільного віку існують певні критерії, за якими та чи інша дія визначається як вчинок. Молодший школяр може зважитися на героїчний вчинок заради товариша, але залишитися байдужим до батьків, що розраховують на його допомогу, на потребу поступитися власними інтересами тощо.

Забезпечення ефективного розвитку моральних знань і емоційно-моральних ставлень молодших школярів, як важливої передумови становлення моральних переконань з необхідністю, передбачає врахування у навчально-виховному процесі ряду особливостей емоційно-когнітивної сфери у молодших школярів.

Важливою умовою розвитку моральних знань є мислення. В цей період формуються операції мислення – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення. Молодших школярів є позитивні зміни в їх мисленні. Все це має позитивний вплив на формування моральної свідомості молодших школярів. Разом з тим, враховуючи особливості моральної свідомості молодших школярів, особливо ті, які зумовлені обмеженістю морального досвіду, потрібно спеціально формувати у дітей прийоми аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення моральних явищ.

¹⁷ Eisenberg N. Prosocial moral judgment in Israeli kibbutz and city children / N. Eisenberg, R. Herz-Lasarowitz, I. Fuchs. *Merrill-Palmer Quarterly*, 36. 1990. P. 273–285.

Тому, крім аналізу, природних моральних ситуацій, що виникають у спілкуванні з дорослими і однолітками, необхідна цілеспрямована виховна робота. При цьому важливі такі форми роботи, як колективне читання і обговорення оповідань з моральним змістом, створення на уроках спеціальних проблемних ситуацій, в яких ставиться завдання навчити дітей аналізувати поведінку і почуття героїв, порівнювати представлену в літературному творі моральну ситуацію з аналогічними життєвими ситуаціями. Завдяки цьому школярі вчаться здійснювати «перенос» безпосередньо даного в оповіданні морального змісту на моральні явища із реального життя дітей.

Процес засвоєння моральних знань молодшими школярами суттєвим чином залежить від навчання їх правильному сприйманню моральної ситуації, адекватній оцінці моральних вчинків, розумінню моральних мотивів. Поряд з цим необхідно виховувати органічну єдність між правильним розумінням моральної ситуації і вмінням школярів співпереживати, співчувати, тобто виховувати особистісне ставлення до тих чи інших моральних явищ, вчинків. Це, в свою чергу, є необхідною умовою виховання у дитини одного із важливих механізмів переконань – моральної потреби певним чином діяти відповідно до засвоєних моральних норм і принципів¹⁸.

Таким чином, ефективність процесу засвоєння моральних знань молодшими школярами, поряд із формуванням відповідних уявлень і понять, передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів: вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі або виділену із реального життя; вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується; вміння правильно визначати мотиви морального вчинку; вміння співпереживати, співчувати іншій людині; особистісне ставлення до тих чи інших моральних ситуацій; моральної потреби діяти певним чином відповідно до засвоєних моральних знань. Усе це сприяє поступовому формуванню в дітей вміння до самостійного морального вибору.

Важливою умовою розвитку у молодших школярів елементів моральних переконань є сформованість в них моральних почуттів.

Для формування у молодших школярів моральних почуттів ефективною є атмосфера в класі, що сприяє розвитку у дітей взаємоповаги, емоційного сприймання до переживань інших, взаємодопомоги. Емоційне сприймання, навіюваність, довірливість, схильність до наслідування, високий авторитет вчителя у дітей даного віку забезпечують широкі можливості для виховання моральних почуттів. Важливими є міжособові взаємини у колективі, оскільки в цій сфері найчастіше виникають ситуації морального вибору, правильні вирішення яких сприяють набуванню необхідного молодшому школяреві морального досвіду, збагачують його моральні знання.

У практиці роботи з молодшими школярами ефективними є форми роботи, що сприяють розвитку їх самостійності, самооцінки, привчають до відповідальності за свої особисті вчинки. Доцільно включати дітей у різні види суспільної роботи, створюючи умови для прояву самостійності, самоконтролю. Це сприяє розвитку у дітей відповідальності.

Сформувані моральні почуття можна лише цілеспрямованою виховною роботою, шляхом стимулювання правильних мотивів і адекватних форм поведінки (похвала, заохочення), гальмування негативних вчинків і неправильних форм поведінки. Розкриття моральної суті позитивних і негативних вчинків є одним із засобів засвоєння моральних знань і вимог, сприяє розвитку правильної спрямованості моральних почуттів.

Однією із умов, що сприяє ефективному розвитку когнітивно-емоційної сфери молодших школярів, є формування оцінних ставлень. Успішне оволодіння моральним досвідом залежить від особистої моральної діяльності дитини, від наявності в неї позиції активного учасника виховного процесу, що знаходить своє вираження в оцінній діяльності. Сформовані при

¹⁸ Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2008. С. 374.

цьому оцінні ставлення – важлива умова продуктивного «присвоєння» дитиною морального досвіду¹⁹. Оцінні ставлення і взаємини відіграють важливу роль в молодшому шкільному віці і є важливим фактором розвитку самосвідомості, моральних почуттів і збагачення моральним досвідом.

Органічне поєднання когнітивного і емоційного елементів є передумовою формування у дитини єдності моральних знань і реальної поведінки.

Узагальнюючи, слід зазначити, що рефлексія є шляхом розвитку самості дитини, її унікальності та неповторності. Зазначені підходи, на жаль, ще не знайшли адекватного відображення в світських школах, проте вони слугують підґрунтям в особистісно-орієнтованому підході, який застосовують в недільних християнських школах.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Проведений аналіз праць дав можливість зробити наступні висновки:

1. Вивчення рефлексії є особливо важливим у ході навчання та виховання дітей.
2. Рефлексія, як складний психічний процес школяра, передбачає розуміння та самооцінку свого життя відповідно до християнських цінностей. З її допомогою діти досягають співвіднесеності своєї свідомості, цінностей, думок з цінностями, думками, відношенням Церкви, що відвідують.
3. Здатність до рефлексії дає змогу дитині формувати образи, цілі в житті та поведінці.
4. Важливою особливістю рефлексії віруючої дитини є її здатність керувати власною активністю відповідно з особистісними християнськими цінностями та цілями, формувати нові механізми діяльності у зв'язку з умовами та завданнями церковного співтовариства.
5. У дітей молодшого шкільного віку розвиваються мотиви та саморегуляція, вони виробляють індивідуальний стиль християнського життя, починають керуватися уявленнями про результати своєї діяльності. Наприкінці молодшого шкільного віку в більшості учнів формується вміння доволіно встановлювати зв'язок між мотивом та метою поведінки.
6. Однією із умов, що сприяє ефективному розвитку когнітивно-емоційної сфери молодших школярів, узгодження дитиною своєї поведінки з християнським ідеалом.
7. Моральна рефлексія передбачає духовно-моральне виховання, формування християнської культури та норм поведінки.

Список використаної літератури:

1. Вікова психологія : навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. Київ : Академвидав, 2011. 384 с.
2. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2008. 400 с.
3. Сенько Т.В. Успех и признание в группе. Мн. : Народная асвета, 1991. 109 с.
4. Бутківська Т.В. Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 130–137.
5. Павелків Р.В., Цигапало О.П. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2008. 432 с.
6. Zahn-Waxler C. Radke-Yarrow M., King R.A. Child rearing and children's prosocial initiations towards victims of distress. *Child Development*. 1979. Vol. 50. P. 319–330.
7. Hoffman L.M. Empathy and Moral Development: implications for caring and justice. N.Y. : Cambridge University Press, 2000. 342 p.
8. Yarrow. M.R., Scott P.M., Waxler C.Z. Learning Concern for Others. *Developmental Psychology*. 1973. Vol. 8. P. 240–260.
9. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в дитячому віці : монографія. Рівне : Волинські обереги, 2004. 248 с
10. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка. М. : Академический проект, 2006. 480 с.

¹⁹ Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2008. С. 375.

References:

1. Vikova psykholohiia [Age psychology]. (2011): navchalnyi posibnyk / M.V. Savchyn, L.P. Vasylenko. K.: Akademvydav (In Ukrainian).
2. Vikova ta pedahohichna psykholohiia [age and pedagogical psychology] (2008): navch. posibnyk / [Skrypchenko O.V., Dolynska L.V., Ohorodniichuk Z.V. ta inshi]. K.: Karavela (In Ukrainian).
3. Senko T.V. (1991) Uspekhy y pryznanye v hruppe [Success and recognition in the group.]. Mn.: Narodnaia asveta (In Russian).
4. Butkivska T.V. (1997) Tsinnisnyi vymir sotsializatsii uchniv. *Pedahohika i psykholohiia*. № 1 (In Ukrainian).
5. Pavelkiv R.V., Tsyhapalo O.P. Dytiacha psykholohiia [Child psychology]: navchalnyi posibnyk (2008). K.: Akademvydav (In Ukrainian).
6. Zahn-Waxler C. Radke-Yarrow M., King R.A. (1979) Child rearing and children's prosocial initiations towards victims of distress. *Child Development*. Vol. 50 (In English).
7. Hoffman L.M. (2000) Empathy and Moral Development: implications for caring and justice. N.Y.: Cambridge University Press (In English).
8. Yarrow.M.R., Scott P.M., Waxler C.Z. (1973) Learning Concern for Others. *Developmental Psychology*. Vol. 8 (In English).
9. Pavelkiv R.V. (2004). Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti v dytiachomu vitsi: Monohrafiia. Rivne: Volynski oberehy (In Ukrainian).
10. Pyazhe Zh. (2006) Moralnoe suzhdenye u rebenka. M.: Akademicheskyi proekt (In Russian).